

Krigen og krigen om krigen

Joakim Aalmen Markussen

Jeg har hatt den store glede å være tilknyttet instituttet i litt over seks år nå. I motsetning til de fleste andre i programmet for dette jubileet, er jeg for ung til å ha hovedfag. Jeg har derimot mastergrad, og i likhet med en del andre i programmet tok også jeg min grad ved Universitetet i Oslo. Da jeg skulle begynne å studere, fikk jeg nemlig beskjed av faren min om at Tromsø ikke var langt nok hjemmefra. Men det er ikke den slags jeg skal bruke tida på i dag.

Til forundring for noen, til fascinasjon for noen andre, og til frustrasjon for en del middelalderhistorikere, er det vel knapt noe annet emne fra norsk historie som har hatt så vedvarende og bred allmenn interesse som andre verdenskrig. Og det *er* vanskelig å finne et tema fra norsk historie som vekker så mye engasjement og interesse idag. Enten vi liker det eller ikke, så har Andre verdenskrig en helt sentral plass i vår kollektive historiebevissthet i dagens samfunn. Hvorfor har det blitt slik, og hvorfor blir det så ofte så mye debatt og diskusjon om temaet?

En viktig grunn til at krigs- og okkupasjonstiden fremstår som så fascinerende i dag, er jo at hele ideen om å være okkupert ligger ekstremt fjernt fra de fleste av oss som lever i Norge i dag. Så det er nok både naturlig, og viktig, at vi interesserer oss for hvordan det var for de menneskene som faktisk gjennomlevde okkupasjonen. Og det kan godt hende at mange av dem som gjorde det, ikke selv innså eller var bevisste på hva de gjennomlevde. At vi i dag kan trekke lærdommer ut fra det som skjedde, lærdommer som datiden kanskje ikke var oppmerksomme på, er jo positivt.

En annen forklaring er at krigen berørte hele landets befolkning – på en eller annen måte. Alle som gjennomlevde krigen, hadde sterke minner om den etterpå. Med tiden har disse individuelle minnene blitt nedfelt i en lang rekke ulike kulturprodukter som til sammen har bidratt til å forme oss som er for unge til å huske krigen.

Filmer, bøker og andre kulturprodukter formidler til sammen det som kalles for kulturelle minner. Noe forenklet kan vi si at kulturelle minner er fortellinger om fortidige hendelser som har blitt en integrert del av vår kultur. Fortellinger om fortiden får ikke automatisk plass i vår kultur bare fordi historie er artig, men fordi disse fortellingene tjener et formål for oss her i nåtiden. De formidler nemlig hvem vi er, hvordan vi har blitt som vi er, og

hvilke verdier som vi mener er viktige, og ikke minst hvorfor de er viktige. Kulturelle minner er en sentral byggestein for selvbildet og identiteten til vårt samfunn, men fortellingene er først og fremst formet og skapt av oss, av vi-et, her og nå i nåtiden.

Individuell og kollektiv identitet henger sammen, sier de som mener å ha peiling på sånt. Våre kulturelle minner betyr noe for vår forståelse av hvem vi er, både som medlemmer i nasjonen, som nordlendinger, som tromsøværing, finnmarking eller narvikværing (som meg selv). Alle disse nivåene har egne kulturelle minner som er med på å skape tilhørighet i de respektive sosiale fellesskapene. Når ulike sosiale fellesskap skaper seg narrativ som skal tjene nåtidige behov, og når disse narrativene brukes som legitimerende ressurser i dagens samtidskontekst, da snakker vi om kulturelle minner.

Så hvorfor har krigen blitt så viktig for de norske kulturelle minnene? Noe av grunnen ligger nok i at vi fra krigsårene kan vi finne de mest heroiske bragder, de mest grusomme lidelser og de største ofrene. Vi kan formidle helt ekte opplevelser fra de største tragediene til de mest utrolige heltefortellinger. Historier fra krigen kan brukes til å legitimere plass på den politiske dagsorden – eller som vi så under covid – til å argumentere for søringkarantene.

Historikere, forskere, journalister, forfattere og filmskapere har dermed en nærmest uuttømmelig ressurs i andre verdenskrig. Men det forklarer jo egentlig kun årsaken til at produseres så mye stoff om andre verdenskrig, ikke hvorfor hendelsen vekker så mye engasjement, eller at det så ofte oppstår ganske intense diskusjoner om hendelsen.

Jeg tror noe av grunnen ligger i det som Helge Salvesen snakka litt om i går, nemlig at det ikke finnes noe sånt som absolutt objektiv historisk sannhet. Det vi står igjen med er disse narrativene, som kan tolkes forskjellig, og som kan bety forskjellige ting for forskjellige tilhørere. Der historiefaget (heldigvis) har en del velutprøvde mekanismer som sørger for at vi i alle fall skal strebe etter å gi et mest mulig riktig bilde av fortiden, så finnes det ikke noe sånt når vi snakker om kulturelle minner.

I stedet kan vi si at det er umiddelbare og dagsaktuelle behov som er styrende for kulturelle minner. For eksempel «Vi føler oss ikke forstått av sørnorske helsemyndigheter, da må jeg finne et historisk eksempel på at de ikke skjønner andre ting i Nord-Norge» - alt som kan legitimere at vi har rett og de tar feil. Det hersker ofte uenighet om hvem som har rett og hvem som tar feil, og når fortid og nåtid blandes i lag vil det gjerne være flere involverte i debatten enn kun historikere som helst vil uttale seg på bakgrunn av kunnskap – vi vil også få en hel del *meninger* om fortiden.

Debatter om andre verdenskrig er langt ifra noe nytt fenomen. Krigen har vært gjenstand for debatt og diskusjon helt siden den var over i 1945, om ikke før. Men det var jurister som var involverte i å bedømme skyldspørsmålene under rettsoppgjøret, og i hovedsak historikere som har diskutert faglige eller empiriske spørsmål etterpå. Det nye i dag er nettopp dette enorme tilsiget av meninger. Og, ikke minst, det er ikke bare hva som skjedde under krigen som er gjenstand for diskusjoner, men like mye hvordan historien om krigen har vært formidlet.

Og det er her det blir faglig interessant, synes jeg i alle fall. Jeg vil ta en rask sveip over tidslinja før vi går videre. Da krigen var over i 1945 var det et ganske tydelig innslag av patriotisme inne i bildet. Krigen, og kanskje mest av alt okkupasjonen, representerte et slags kollektivt traume som man måtte legge bak seg. Løsningen da ble å fremheve de som aktivt hadde kjempet mot okkupasjonsmakten.

Det er ikke noe rart egentlig, for det å fremheve, anerkjenne og dekorere motstandsheltene gjorde det jo mulig å si at dette knippet med motstandshelter representerte hele det norske folk, det ga inntrykk av at de hadde hatt hele befolkningens støtte og sympati. I tillegg kan det være verdt å huske på at de aller færreste nordmenn var aktive motstandsfolk. Den vanlige norske mannen eller kvinnen hadde gått hjemme og forsøkt å leve så normalt som mulig. Det er ikke spesielt oppsiktsvekkende at historien om de få som kjempet aktivt derfor ble populære. Å gi sin støtte til dem *etter* krigen var kanskje en måte å forsones seg med at man sjøl ikke hadde gjort mer *under* krigen.

Men som Einar Niemi er inne på, så har det skjedd mye med både nasjonal og regional identitet siden 1945. Det å forsones seg med okkupasjonstiden og begynne på den lange freden var et nasjonalt prosjekt de første etterkrigsårene, nettopp fordi krigen hadde rammet hele nasjonen. Vi kan snakke om at det fantes et nasjonalt minnefellesskap de første årene etter krigen. Jeg mener vi helt tydelig kan se at dette nasjonale minnefellesskapet har forvitret og blitt erstattet av flere mindre, og ikke reint sjeldent regionale, minnefellesskap.

Vi ser det ganske tydelig ved at heltefortellinger ikke har den samme posisjonen i dag som de første årene etter krigen. De siste tiårene, egentlig allerede fra 1970-tallet av, er det fortellinger om ofre som har vekket mest engasjement og interesse. Motstandsheltene har mistet sin privilegerte posisjon, og må nå konkurrere med andre potensielle hovedrolleinnnehavere i de kulturelle minnene. Det gjelder ikke bare i forskningen, men også i dokumentarlitteratur og andre populærkulturelle formidlingskanaler, som for eksempel film.

Om man gjør en undersøkelse av hvordan de kulturelle minnene har utviklet seg over tid, så driver man med det som kalles minnehistorie. Minnehistorie er riktignok ikke et innarbeidet og teoretisk fundert begrep ennå, verken i norsk eller internasjonal forskning, men det går fint, for da kan jeg tillate meg å kaste ut noen tanker om det. Etter mitt syn handler det i korte trekk om å vende blikket bort fra det som faktisk skjedde til heller å undersøke hvordan det som skjedde har blitt formidlet.

Og hvis vi tar et minnehistorisk blikk på de kulturelle minnene om andre verdenskrig i Norge, ser vi at det har skjedd flere store endringer i hvilke perspektiver som har dominert. Fra Nord-Norge har det for eksempel lenge vært hevdet at de regionale krigshendelsene som felttoget ved Narvik og tvangsevakueringen av Finnmark har vært underkommuniserte eller for dårlig vektlagt av sentrale myndigheter. Ser man nærmere på saken oppdager man først at norske myndigheter strengt tatt ikke driver med historieformidling, men man ser også at representanter for regjering, kongehus og departementer har vært involvert i en lang rekke minnemarkeringer om disse to hendelsene helt siden 1945.

De første tiårene etter krigen var både felttoget og tvangsevakueringen integrert i det vi godt kan kalle for en nasjonal grunnfortelling der kun de mest heroiske og patriotiske hendelsene fikk plass. Dermed var det frigjøringen av Finnmark og gjenerobringen av Narvik som ble vektlagt fra Nord-Norge. Tvangsevakuering, traumer, påkjenninger og lidelser passet dårlig inn. Fra slutten av 1960- og for alvor ti år senere (og i stadig økende grad deretter) kom andre perspektiver til. Omtrent samtidig tok det form et nytt regionalt fellesskap, en ny regional identitet tok form, og dette nye sosiale fellesskapet hadde behov for sine egne kollektive minner.

En ny landsdelspatriotisme gjorde seg gjeldende, og i prosessen begynte nordnorske aktører å bruke historien på ny måte. Nordnorske forfattere fikk fram perspektiver og elementer som ikke tidligere hadde fått oppmerksomhet, og de kunne dermed bruke historien til å dyrke en særegen og unik landsdelshistorie – det passet jo godt med selvbildet som i løpet av kort tid skulle dreie seg om å markere og dyrke nordlending som noe helt eget.

Underveis fikk denne fortellingen om den unike nordnorske krigshistorien stadig større oppslutning, fordi stadig flere så seg tjent med denne fortellingen: Den kunne brukes som til så mange ting, som å dyrke regional patriotisme og stolthet, men også til å markere opposisjon mot upopulære politiske initiativ fra sentralt hold.

Etter krigsskadepensjonssaken i 1988, og videre utover 1990-tallet kom kritikk til å kjennetegne de nordnorske kulturelle minnene om krigen. Og etter hvert dukket det opp

utslørte anklager om at sørnorske politikere eller tidligere hjemmefrontfolk skulle ha bestemt at det kun var motstandsfolk som skulle få oppmerksomhet, eller at tvangsevakueringen skulle forties og at soldatene ved Narvik var glemte helter som staten ga blaffen i.

Og det er her problemene blir alvorlige, men også her historikeren burde føle seg kallet til å rykke ut. For i iveren etter å sannsynliggjøre at nordnorsk krigshistorie har vært underkommunisert, så har det blitt anført en del myter. Som at «vi hørte ingenting om krigen utenfor Oslo på skolen», eller at «det er skrevet myyye mer om Max Manus, Gunnar Sønsteby og Jens Chr. Hauge, enn det som skjedde i Nord-Norge». Eller den mer farlige konspiratoriske varianten om at «Gerhardsen, Arbeiderpartiet, og Magne Skodvin har bestemt at nordnorsk krigshistorie skulle dysses ned og forties».

At nordnorsk krigshistorie er utsatt for systematisk undertrykking, og at den fortjener større oppmerksomhet, er det bærende rammeverket i de nordnorske regionale kulturelle minnene om andre verdenskrig. I kulturelle minner er det ingen forpliktelse å søke etter sannhet eller fakta. I stedet legges det vekt på ting man trenger, og man gir strengt tatt langfingern til det de ikke har bruk for. Sånn er det med kulturelle minner – det finnes ingen krav om kildekritikk eller fagfelle vurderinger der i gården.

For ganske nøyaktig to år siden ville jeg tøffe meg litt i forbindelse med at jeg skulle forsvare doktorgraden min som handlet om hvordan tvangsevakueringa av Finnmark og Nord-Troms og felttoget ved Narvik har blitt formidlet etter krigens slutt. Jeg er jo fra Narvik, så enten kommer det helt naturlig å tøffe seg, eller så har det med malmstøvet å gjøre. Jeg gikk skyhøyt ut, og poengterte at sentrale myndigheter faktisk *har* bidratt til å sette søkelys på nordnorsk krigshistorie – med de virkemidler de har til rådighet. Også i litteraturen har de nordnorske krigshendelsene hatt en sentral plass, selv om perspektivene har utviklet og endret seg over tid. Det stemte rett og slett ikke at regionens krigshistorie har vært glemt.

En uke før disputasen var det et forholdsvis stort oppslag i Nordlys, der det stod at «UiT-historiker mener nordlendinger har inntatt en offerrolle». Det jeg hadde forsøkt å si, var at nordlendinger (over tid) har fremstilt landsdelens *krigshistorie* som offer – nettopp fordi det har tjent som argument for at sentrale myndigheter ikke bryr seg om regionen på andre områder heller, enten det var fylkessammenslåinger, sykehusstruktur, plassering av helikopterbaser eller bevilgninger til samferdsel.

Den slags saksopplysninger jeg kom med passet jo veldig dårlig overens med den overordnede ideen om at Sør-Norge har behandlet regionens krigshistorie stemoderlig og

dårlig. Responsen fikk jeg akutt og umiddelbart, og den var på den ene siden et bevis på at; jo, det finnes et ganske utbredt fellesskap i Nord-Norge som støtter narrativet om at regionens krigshistorie har vært underkommunisert og neglisjert. På den andre siden illustrerte jo diskusjonene at dette kulturelle minnet utgjør et sentralt element i den regionale identiteten.

Hvis man først legger til grunn at kulturelle minner utgjør en byggestein i kollektiv identitet, vil jo hele korthuset begynne å rase sammen om man ødelegger denne brikken. Og det er jo ganske naturlig at man vil forsøke å restaurere denne byggesteinen ved å fjerne soppen som spiser på fundamentet (altså meg).

Så grunnen til at det blir bråk, og til at temperaturen i diskusjonene fort blir så høy, er fordi det dreier seg om noe langt mer alvorlig enn faglig uenighet, empirisk grunnlag, valg og avgrensninger av kildemateriale, eller tverre fagfeller (som jo strengt tatt kan være ubehagelig nok det, altså): Det oppleves som en identitetskrise, eller et slags personangrep. Mange i Nord-Norge har blitt så vant til å mene og tro at nordnorsk krigshistorie har vært undertrykt av søringer, fordi nettopp dette narrativet har blitt brukt til å legitimere kritikk mot sentrale myndigheter. Ingen har tatt seg bryet med å undersøke om det stemmer, og debatten avslørte at bevisene for at nordnorsk krigshistorie er underkommunisert, hvilte på anekdotiske bevis og høyst selektiv (om ikke direkte misvisende) kilder.

I etterpåklokskapens lys ser jeg jo at jeg nok burde vært mer oppmerksom på at det kan være ubehagelig å få sin livsløgn avslørt. Men jeg mener like fullt at det er viktig at historikere har et særskilt viktig ansvar til å poengtere åpenbar forvrenging, både av historien, men også av kulturelle minner. Når det nå engang ikke finnes kildekritikk eller vitenskapelige krav i konstruksjonen av kulturelle minner, har historikeren en slags plikt til å skrike ut når vi ser tendenser til grove feilslutninger – som at Arbeiderpartiet eller Hjemmefronten har bestemt at nordnorsk krigshistorie systematisk skal undertrykkes.

Samtidig bør historikere være oppmerksomme på det personlige ubehaget man kan utløse ved å poengtere feil og mangler i de kulturelle minnene, og man bør velge sine ord med omhu – for debatten kan fort spore av. Og da går man fort glipp av de problemene som fortjener oppmerksomhet og videre forskningsinnsats.

Kanskje jeg kan tjene som et slags skrekkeeksempel på hvordan man ikke bør gå frem i debatten? Og bare for å ha det sagt, jeg mener helhjertet at vi fremdeles er i vår fulle rett til å mislike dårlige politiske initiativ sørfra, men vi burde ikke behøve å fordreie realiteten av hvordan krigshistorien har vært formidlet til å legitimere våre synspunkter.